

AZ ARCHÍV FILMEK MAGYARORSZÁGI MEGŐRZÉSÉNEK TÖRTÉNETE

A közelmúltban ötvenedik születésnapját ünneplő Magyar Nemzeti Filmarchívum, nemzeti filmkincsünk hivatott gyűjtője és megőrzője, sajnos nincsen abban a szerencsés helyzetben, mint nyugat-európai társai vagy az Amerikai Egyesült Államok néhány nagy múltú filmgyárának archívuma, amelyek nem csupán gondozói és kezelői nemzeti filmjeiknek, de birtokosai azok számos egykori filmanyagainak is. Ennek legfőbb oka, hogy filmarchívumunk nagyon későn, 1957-ben alakult meg, amikor maga a találmány is bőven elmúlt már félszázados. Sajnálatos módon, a kelet-európai archívumok zöme is ekkor, az ötvenes évek derekán jött létre, csökkentve ezáltal a magyar filmek külföldre eladott kópiáinak fennmaradási esélyét. Moszkva és Prága archívuma a térség két legkorábbi mozgóképes gyűjteménye, de a harmincas években történt alapításuk is már túl késő volt ahhoz, hogy megmenthessék az európai némafilmtermés javát.

A filmtörténet első évtizedeinek termése leginkább a gondatlan, gazdaságorientált filmkészítői mentalitásnak esett áldozatául, de a hangosfilm iránti felfokozott érdeklődés is jócskán megtizedelte, amely – mint látni fogjuk – a némafilmet évtizedeken át kifejezetten elavultnak és gazdasági szempontból értéktelennek tartotta. A régi filmtekercsek tárolási és megőrzési költségeit mindig is sokallották a gyártók és forgalmazók, így a harmincas évek elején tömegével semmisítették meg a némafilmek pozitívjait és legértékesebb kellékét: a kameranegatívot. A pusztulás láttán, szerte a világon felemelték szavukat a filmművészet folytonosságát felismerő és pártoló hírességek, s megsürgették a még felkutatható filmkincsek közgyűjteménybe vételét. A nemes gondolat leginkább az intézmény hiánya miatt feneklett meg. A mozgókép, mint művészeti-dokumentációs érték szakszerű megőrzéséről már nem sokkal a találmány megszületése után, világszerte születtek figyelemre méltó elgondolások.¹ „*A nyelvkincs egy új szóval gyarapodik: a levéltár, irattár és könyvtár mintájára illik megalkotni a filmtár szót, mivelhogy már hivatalos filmtárak is vannak*” – hívja fel külföldi példákra hivatkozva a figyelmet a szakma legtekintélyesebb lapja, a Mozgófénykép-Híradó 1911-ben.² Az érdekes tudósítás a tűzveszélyes tekercsek megőrzéséről is bővebb tájékoztatást ad: „*Minden filmről egy negatív és egy pozitív kerül a tárbá. A negatív kétfős leólmozott bádogszelencében őriztetik, míg a pozitívfilm leólmozatlan, de jól záródó bádogszelencében és arra szolgál, hogy megfelelő ünnepélyes alkalmakkor vetítésre kerüljön.*” A magyar szaksajtóban megjelent számos elképzelés a külföldi példákra hivatkozva, kizárólag a magyar főváros valamely hivatalában vagy egy központi szakmai szervezetében látta a nemzeti filmkincs megmentéséért kezdeményezett küzdelem mecénását. Annál is inkább, mert a Fővárosi Múzeumnak a tízes évek elején történt újjászervezése biztosíthatta volna a „*Fővárosi Filmmúzeum*”³ alapjainak lerakását is. Erre a lépésre a hamarosan kitört világháború miatt nem kerülhetett sor, s a békekötés után sem szorgalmazták a filmgyűjtemény felállítását, és maguk a filmgyárak sem igyekeztek semmiféle közös vagy éppenséggel saját filmarchívumot létrehozni.

¹ Kino-archívum Brüsszelben. In: *Mozgófénykép-Híradó*, 1911. december 2. IV. évf. 29. sz. p. 512.

² A hannoveri filmtár és Budapest. In: *Mozgófénykép-Híradó*, 1911. szeptember 17. IV. évf. 18. sz. p. 292.

³ A Fővárosi Törvényhatóság 1913. június 6-i közgyűlésén tett indítványa.

In: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957-1982. p. 90-91.

Budapest székesfőváros éves közgyűlésein minden alkalommal szóba került a „Fővárosi Filmmúzeum” alapításának gondolata, de rendre leszavazták a tervet, melynek propagálója egy törvényhatósági bizottsági tag, Magyar Miklós volt. E testületben elsőként neki jutott eszébe, hogy „milyen egyedülálló, érdekes kincse lenne a fővárosnak, ha egy filmarchívumot létesítene, amelynek polcain ott sorakoznának egymás mellett filmen halhatatlanná téve azok az események, amelyek a főváros és az ország emlékezetes mozzanataiként lejátszódtak”.⁴ Bölcs és előrelátó javaslata eredeti formájában sosem öltött testet, a közgyűlés urai pedig évről évre csak megmosolyogták hóbortos tagtársukat, és indítványát „tengeri kigyónak” nevezték a háta mögött. Nevét érdemes megjegyeznünk, hiszen időszerű elképzelése mellett még hosszú évekig kardoskodott.

A nemzeti filmgyűjtemény alapítása körüli legfőbb nehézségek már a tízes években nyilvánvalóvá váltak. A tetemes anyagi feltételek biztosítása mellett több helyütt szó esett a felmerülő jogi kérdésekről is, amelyek megválaszolására egyetlen pártoló híresség vagy szakmai szervezet sem volt képes, vagy eléggé bátor. Azt ugyan helyesen felismerték, és nem is túlságosan későn, hogy ha nem cselekszenek, a veszteség beláthatatlan lesz: „Most, amikor még a magyar filmgyárok jóformán csak az első képeket bocsátják a nyilvánosság elé, remélhetjük, hogy egy olyan gyűjtemény kerülhet így össze, amely magában foglalhatja az összes filmtermékeket. Hiszem, hogy a filmgyárosok maguk is érezték és érzik a szükségét annak, hogy készítményeik megmaradjanak s ezért bizonyára őrzik is azokat. Azonban így szétszórva, nagyon könnyen elkallódhatnak. Ezért okvetlenül gondoskodni kellene arról, hogy ez a gyűjtemény összekerüljön és megőriztessék.” – írja 1912-ben jogos aggodalommal a Wesselényi Kollégium tanára, Nagy Sándor.⁵ Figyelme a kivitelezés legapróbb részleteire is kiterjedt: „A múzeumot föltétlenül olyan helyen kell létesíteni, hol erkölcsi garanciát nyújtanak arra, hogy a kitűzött célt megértve, teljes odaadással is fognak munkálkodni annak az érdekében. Megfelelő helyiséget bocsátanak a filmek részére, felszerelve mindazokkal a kellékekkel, melyek e célra okvetlenül szükségesek. Ismeretes ugyanis, hogy a filmek megőrzése nem könnyű feladat. Ezért azoknak a kezeléséről is gondoskodni kell. Már pedig ezt csak a hozzáértő szakember végezheti kifogástalanul. Mindezeket tekintetbe véve csakis egy már meglévő kultúrintézmény vezetősége lehetne ezzel megbízható, amely abból a szempontból is garanciát nyújtana, hogy a letétbe helyezett filmeket nem fogja az üzleti nyereszkedés céljaira kiszolgáltatni. Ha mindezek a feltételek meglennének, bizonyára szívesen adnák letétbe ide képeiket a filmgyárosok. Azért letétbe csak, mert tudvalevő dolog, hogy egy-egy film nagy értéket képvisel, melynek tulajdonjogáról lemondani még a múzeum számára is nagy áldozat lenne, de a cél szempontjából nem is szükséges.”

A lassacskán elodázhatatlan feladat azonban nem volt minden hivatalnok és szakember számára ilyen nyilvánvaló. A nemzet filmarchívumának születésénél bábáskodók már abban sem tudtak megegyezni, hogy a létesítendő filmtár mely típusú alkotásokat tekintse megőrzendő értéknek. A legtöbben kizárólag a dokumentum jellegű (azon belül is csupán néhány nagyvárost, elsősorban persze Budapestet megörökítő) mozgóképfelvételeket preferálták, a művészi szándékkal készült játékfilmekről a legtöbb forrás nem is tesz említést. A mindenki által felismert érték tehát a filmszalag dokumentáló tulajdonságában rejlett, és a már megalakult hannoveri filmtár mintájára (amelyben egyébként „mindössze három film találtatott méltónak arra, hogy megőriztessék”⁶) a jövő budapesti filmarchívumát olyannak képelték el, „amelynek az a rendeltetése, hogy a város vagy ország életében nevezetes mozzanatok kinematografice megörökíttessenek és megőriztessenek.”⁷

Valamilyen elképzelés, stratégia tehát megszületett, de a filmarchívum mégsem jött létre. Pedig éppen ez az időszak lett volna a filmek összegyűjtése és megőrzése számára a legidősebb és legnagyobb pillanat. Igaz, pontosan nem ismerjük, mi lett a világ első, a hannoverihez hasonló filmtárainak sorsa, de vélhető, hogy integrálódtak később a nagyobb magán- vagy filmgyári gyűjteményekbe. Talán levéltárak speciális gyűjteményeivé lettek, mint az a filmtekerics, amely az utolsó magyar király, IV. Károly 1916-os budapesti koronázását örökíti meg, és amelynek eredeti tűzveszélyes tekerce ma is a Magyar Országos Levéltár gyűjteményében található. Igen sok a papír alapú archívum a világon, amely

⁴ Filmmúzeum. In: *A Hét*, 1930. 3. sz.

⁵ Nagy Sándor: Magyar film-múzeum. In: *Mozi-világ*, 1912. 12. szám [október 20.] 4-5. p

⁶ A hannoveri filmtár és Budapest. In: *Mozgófénykép-Híradó*, 1911. szeptember 17. IV. évf. 18. sz. p. 292.

⁷ Uo.

írott dokumentumok mellett mozgóképeket is őriz. A világ legnagyobb könyvtára, a XIX. század elején Washingtonban alapított Library of Congress például szigorú archiválási szabályrendszerének köszönhetően mintegy megmentője az amerikai film- és hanglemezgyártás első darabjainak.

De térjünk vissza Budapestre, amely elszalasztotta az alkalmat, hogy az újszülött művészet első lépéseinek dokumentumait hűen megőrizze. A korabeli szaksajtóban nyomon követhető rengeteg filmbemutató mind arra utal, hogy a gyártók és forgalmazók tekintélyes filmraktárakkal büszkélkedhettek. A hatvanas években papírra vetett visszaemlékezésekben még olyan filmgyűjteményekről is olvashatunk, mint például a Corvin Filmgyár „baki-gyűjteménye”, amelynek minden bizonnyal tárolási problémák okán veszett nyoma. Egy fennmaradt bűnügyi rendőrségi közleményében a filmek értékéről is szó esik: a hivatalos közlésből megtudhatjuk, hogy „néhány ezer méter” film⁸ ára a tízes években „meghaladja a 2400 koronát”⁹, ami tekintélyes summának számított akkoriban.¹⁰ A film tehát nemcsak szellemi értéket hordozott, hanem igen komoly anyagit is. Még akkor is, ha már végigfutott a mozik műsorán, a másod-, harmadhetes filmszínházakban, sőt még a vidéket is megjárta. Az ilyen sokat pergetett filmek tönkretett szalagja még mindig nagy értéknek számított, és sajnos ez a fajta nyersanyag-újrahasznosítás is nagyban siettette a némafilmkincs megsemmisülését. A „lefutott” mozikópiák hordozójából – műanyag híján – cipőfűzőt, könyvjelzőt, szemüvegkeretet és cekkert fabrikáltak az élelmesebb kisiparosok, az emulzióban konzerválódott, de elektrolízis útján visszanyerhető ezüst viszont egy másik, végső bevétele volt a forgalmazó cégeknek. Még a közelmúltban is különös figyelmet fordítottak a filmszalagban lappangó ipari ezüstre, amelyet a selejt filmszalagokból visszanyerve a laboratóriumok minden alkalommal eladtak az Állami Pénzverdének.¹¹

Hogy tökéletesen megértsük a Magyarországon készült mintegy 600 némafilm több mint 90%-os pusztulásának okát, még egy fontos körülményt figyelembe kell vennünk. A hangosfilmkorszak nyolc évtizedének politikai rendszerváltozásaira és a velük járó kulturális „tabula rasákra” kell gondolnunk, hogy a különböző társadalmi rendszerekhez kapcsolódó művelődéstörténeti szakaszokban megtaláljuk a korábbi társadalmi rendszerek magyar filmalkotásainak helyét. Annak a filmgyártásnak egyes darabjait, amelyek egy alapvetően nem vizuális alapokon nyugvó nemzeti kultúrájú országban készültek. A magyarországi vizuális önkifejezés, s így természetesen a filmművészet is, legszívesebben mindig a külföldi mintákat vette alapul, azokból merített, még nemzeti témájú alkotásaiban is. Mindezek mellett azzal a sajnálatos ténnyel is számolnunk kell, hogy a XX. század első évtizedeiben a világ minden országában a filmipar, valamint számos, ezzel rokon szakma (pl. fényképészipar, sajtó, alkalmazott grafika stb.) termelésének színvonalát elsődlegesen a piac és a közígény befolyásolta. A mozgókép akkoriban senki számára sem jelentett többet „megtermelt vizuális árucikkénél”, így valóságos művészi értékeire vagy szándékaira csak kevesen figyeltek fel. Ma, mikor kiállításokon, múzeumokban, képes albumokban nézegetjük a századelő vizuális kultúrájának fennmaradt értékeit, alig értjük, hogyan történhetett meg, hogy ezek az alkotások a maguk korában csupán ipari terméknek számítottak és egyáltalán nem megőrzendő értéknek.

A hangosfilmgyártás első évtizedének végén már több tucat hazai gyártó céget találhatunk Lajta Andor évente megjelenő szakmai kompaszában, a Filmművészeti évkönyvekben. Budapesten ekkor már párhuzamosan egyszerre két gyárban is folytak hangos játékfilmfelvételek: a Hunnia zuglói ikerműtermében és a Magyar Film Iroda (későbbi forrásokban: Magyar Filmiroda) Könyves Kálmán körúti telepén, de hamarosan ez is kevésnek bizonyult. A háborús konjunktúra a filmiparban is éreztette hatását. A szövetséges hatalmak filmjeit, elsősorban az amerikai filmeket egy idő után már nem vetítették idehaza, így a filmszínházak műsoréhségét leginkább német, olasz és magyar filmekkel kellett kielégíteni. A magyar filmtörténet egyik aranykora volt ez az időszak, amelyben szinte megállás nélkül születtek a játékfilmek,

⁸ A tízes évek elején egy játékfilm átlagos hossza 1000 méter körül volt.

⁹ Megszökött raktárnok. In: *Mozgófénykép-híradó*, 1911. szeptember 17. IV. évf. 18. sz. p. 291.

¹⁰ A budapesti lakosok éves létminimumát éppen 1911-ben emelték 480-ról 600 Koronára.

¹¹ A hetvenes évek végén a Filmlaboratórium Vállalatnál évente kitermelt ipari ezüst mennyisége megközelítette a két tonnát. (Ujhegyi Gyula szóbeli közlése.)

1943-ban például több mint ötven! A felfokozott munkatempóhoz új műteremre volt szükség, amit a Hunnia vezetősége úgy oldott meg, hogy az 1917-ben felépített Star filmgyár pasaréti műtermét hangosfilmfelvételek céljaira átalakította. A magyar filmtörténetnek ez a pillanata különös jelentőséggel bír kutatásunk szempontjából. Jól tükrözi ugyanis azt az elszomorító hozzáállást, amellyel a szakma a korábbi korok filmgyártási dokumentumait kezelte. Csak egy frissen feltárt fáraósír vagy véletlenül beszakadt pince rejthet annyi kincset a kutató számára, mint a 15 évig Csipkerózsika álmát alvó Star filmgyár elhagyott műtermei, raktárai és kihalt irodái. „Mindenütt por, piszok, elhanyagoltság. Az egyik szoba inkább lomtár benyomását kelti. Régi némafilmek kellékei vannak felhalmozva. Köztük Vaszary Pirinek egy 1929-ből származó képe. A produkciós irodák falán is régi filmek jelenetei. Megyünk tovább.”¹² Így kalauzolja olvasóját a legnagyobb szakmai lap riportere. A gyár építésvezető főmérnöke is szenvtelen a múlt emlékeivel szemben: „Folyik a régi, használhatatlan lomok eltakarítása. Ez egyike a legnagyobb munkáknak. Szörnyű állapotban van minden. Ma például csak 80 mázsa papírhulladékot szállítottak el. (...) Az alagsorban óriási méretű raktárhelyiség foglal helyet. Ez a rész is tele van az elmúlt néma korszak maradványaival, amelyeket tizenkét évig lepett a por.” A 80 mázsa „papírhulladék” felbecsülhetetlen eszmei értékéről ízelítőt is kapunk: „A földön még itt-ott hever egy-egy itt felejtett cédula. Az egyikén ez áll: Megkezdve 928. VII. 1-től. Cito film, levelezések, stáb. De nem merengünk az idő múlandósága felett, megyünk tovább.”

Sokat nem is kell előremennünk az időben, hiszen a magyar filmarchívum alapításának történetében éppen ez a kor, a harmincas-negyvenes évek fordulója a következő állomás. Ekkor újból felszínre került az egyre gyarapodó nemzeti filmkincs jövőjének kérdése, s a mind jobban égető probléma csaknem megoldódott: a szaklapok egyre-másra üdvözölték egy filmtár közelgő megvalósulást. Az ok, amiért az időközben kitört második világháború első éveiben oly szükségessé vált ennek a nemzeti intézménynek a megszületése, természetesen politikai természetű volt. Az ország sorra ünnepelte a történelmi évfordulókat, amelyek közül számos valamely XX. századi eseményhez fűződött, s így mozgóképen is dokumentálódott. 1936-ban például az utolsó magyar király koronázására emlékezett a híradó¹³, majd néhány évvel később Horthy Miklós országlásának 20 éves jubileumát ünnepelte az ország és természetesen vele együtt a filmkrónika is.¹⁴ Mindkét eseményt csaknem 600 méteres, vagyis közel félórás eredeti filmfelvétel dokumentálta.

1939 márciusában maga a Magyar Világhíradó is évfordulóhoz ért: másfél évtizedes múltjára tekintett vissza abban a krónikájában, melyet teljes egészében a korábbi esztendő képanyagából válogattak össze a szerkesztők.¹⁵ A híradó jubileuma kapcsán a szakma hivatalos lapjában érdekes írás is megjelent, amely a 15 év alatt összegyűlt, és akkoriban a Magyar Film Iroda Könyves Kálmán körüti telepén őrzött híradós filmarchívum valódi jelentőségére hívta fel a figyelmet. „Annak a filmtárnak az értéke, melyben a híradófelvételek negatívjait és egy-két pozitív másolatát gondosan elraktározzák, állandóan nő. Ha a tizenöt év alatt kiadott híradók anyagához hozzászámítjuk még a korábbi években szórványosan megjelent riportfilmek legértékesebbjeinek megőrzött negatívjait, akkor az utolsó békeévektől napjainkig fennmaradt felvételek rendkívül értékes történelmi filmmúzeumot alkotnak.”¹⁶ Hogy ennek az MFI által megőrzött híradóarchívumnak történeti jelentőségén túl a filmtári értékét is meghatározzuk, tudnunk kell, hogy az első híradószámok 1924 tavaszán még csak egyetlen példányban készültek.¹⁷ A jelentős állami támogatással, ám mégis szerény keretek között készülő filmhíradók kópiaszáma természetesen időről időre nőtt, de a hangosfilm korszak elején is csak alig haladta meg az egy tucatot. A Felvidék magyarlakta területeivel megnagyobbodott ország híradófogyasztása is megnőtt. A példányszám 30-ra, majd Észak-Erdély visszatértekor 37-re nőtt.¹⁸ Az idők múltával a filmhíradóknak persze nemcsak a példányszámuk, de értékük is egyre jobban emelkedett.

¹² Kádár Miklós: A Star Filmgyártól a Hunnia pasaréti műterméig In: *Magyar Film*, 1941. 27. sz. 3 p.

¹³ „20 év előtt...” In: *Magyar Világhíradó*, 671. szám 1936. december

¹⁴ „Húsz év előtt” In: *Magyar Világhíradó*, 822. 1939. november

¹⁵ „1924-1939” In: *Magyar Világhíradó*, 784. 1939. március

¹⁶ Tizenöt év magyar történelem filmen. In: *Magyar Film*, 1939. 2. sz. 2. p.

¹⁷ Megyer Tibor: A magyar filmhíradó és annak felfejlődése egy operatőr szemszögéből és saját élményei alapján /1923–1961/ (1975) Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum, könyvtár

¹⁸ v. M. P.: A Magyar Híradó fejlődése. In: *Magyar Film*, 1940. 42. sz. 9. p.

A bécsi döntések idején a szakma és a közélet már „történelmi monumentalitású”¹⁹, diadalmas filmfelvételekként jegyezte a „országgyarapításról” készült mozgóképes beszámolókat, amelyeket minden körülmények között meg kell őrizni.

Európa első filmarchívumai ekkoriban jöttek létre, így ezekre az intézményekre és az időközben ki-robbant világháborút dokumentáló filmfelvételekre hivatkozva vethették fel ismét szakmai körökben a magyar filmtár megalapításának kérdését.²⁰ Aki ez ügyben elsőként emelkedett szólásra a székesfőváros közgyűlésén, ismét a nemzeti és szakmai ügy lelkes apostola, Magyar Miklós volt. „Azt javasolta, hogy a főváros, külföldi mintára, állítsa fel a filmmúzeumot, amely megőrizné a város és az ország érdekében nagyjelentőségű, történelmi események filmjeit. Különösen mióta hangosfilm is van, valóságos élő történelmet lehetne összegyűjteni a híradók anyagából. Magyar Miklós indítványát tetszéssel fogadta a közgyűlés, és annak sorsáról Szendy Károly polgármester fog intézkedni.”²¹ Az államigazgatásban népszerű polgármester további intézkedéseiről nem közölnek bővebb információt a hónapokkal később megjelenő szaksajtóban. Dicséretes viszont, hogy az 1939. június 21-i közgyűlésről adott beszámolóban (talán éppen Magyar személye miatt) említés esett arról, hogy „a magyar filmmúzeum ötlete nem új. Évekkel ezelőtt vetődött fel, a viszonyok azonban mindig elodázták ennek a nemes tervnek valóra válását. Talán a mai új korszak friss lendülete és az őszre tervezett filmkiállítás közelebb hozza majd a filmmúzeum régi ötletének életre keltését is.”²² Az ügy komolyságához tehát nem férhet kétség. A székesfőváros közgyűlése, ez alkalommal határozott szándékának jeleként, napirendjébe iktatta az intézmény létrehozásának problémáját. Kivitelezését a korábbiakhoz hasonló módon próbálták elképzelni: olyan közintézményre gondoltak, „ahol az összes történelmi, politikai, társadalmi, művészeti, gazdasági, sport, katonai stb. szempontból nevezetes filmfelvételek negatívjai és egy vetíthető pozitív kópiája az utókor számára megőriztetnének. Kétségtelen, hogy a magyar gyűjtemények száma egy igen érdekes és értékes, nagy jövő előtt álló tárral gazdagodnék, amely természete szerint a múzeum és a könyvtár között állana.”²³ A *Történelem – filmen* című érdekes írás egy számunkra igen fontos információt is közöl. Megtudhatjuk, hogy a születendő archívum több, korábban nem hivatalos formában létrehozott filmtár gyűjteményét egyesítette volna, amelyek kincsei akkor, csaknem valamennyi laboratórium, filmgyár és forgalmazó cég raktárhelyiségeiben voltak találhatóak, s ahol a tekerceket „többé-kevésbé rendszeresen megőrizték”. Erről a rendszerességről azonban megoszlanak a vélemények: „Abból a 130 magyar filmből, amely az utolsó öt esztendőben elkészült, ki tudja, mennyit nem sikerül talán már előteremteni, mert lehetséges, hogy sem a negatív, sem egyetlen kópia nincs már sehol”²⁴ – írja a *Filmkultúra*, Lajta Andor lapja. Lajta többé-kevésbé szavahihető szemtanú, lelkes és buzgó pártfogója a magyar filmarchívumnak, sok évvel később egyik alapítója is. Aggodalma és maximalizmusa ott bújik a sorok között: „mennyivel fontosabb volna, ha régi, háború²⁵ alatti és háború előtti magyar filmek negatívjait lehetne az utókor számára megmenteni, megőrkíteni és esetről esetre levetíteni. Hány háború előtti magyar híradó-film és egyéb akkor aktuális híradót vagy egyéb hosszabb vagy rövidebb filmet lehetne még ma is talán az utolsó percben megmenteni, ha volna társaság, amely a párizsihoz hasonlóan megmenthetné ezeket a kétségtelenül érdekes és pótolhatatlan szellemi értékeket.”

Ma már tudjuk, hogy akkoriban sajnos nem akadt olyan „társaság”, amelynek sikerült volna a magyar filmkincset megmenteni a háború pusztításaitól. Pedig a biztonságos megőrzésre jó esélyt látott mindenki, az archívum alapításának gondolata ugyanis ez alkalommal nem rekedt meg a közgyűlés falai között. Úgy tűnt, hogy ezek a tárgyalások komolyabbak a korábbiaknál és hamarosan kézzel fogható eredményre is vezetnek. Az egyik legnagyobb filmgyűjteményben, a Magyar Film Iroda raktáiraiban meg is kezdődött az érdemi munka, amikor 1940 tavaszán Némethy Károly dr., Budapest Székesfőváros Közművelődési Ügyosztályának tanácsnoka ott járt és „sok száz méter magyar filmhíradót tekintett meg,

¹⁹ A *Hazatért a Ruténföld* c. film reklámja. In: *Magyar Film*, 1939. 8. sz. címloldal

²⁰ Filmarchívumot létesítettek Párizsban. In: *Filmkultúra*, 1938. 1. sz. 35. p

²¹ „Magyar filmmúzeumot!” In: *Magyar Film*, 1939/19. sz. 15. p.

²² Uo.

²³ *Történelem – filmen*. In: *Magyar Film*, 1939. 41. sz. 1. p.

²⁴ Filmarchívumot létesítettek Párizsban. In: *Filmkultúra*, 1938. 1. sz. 35. p

²⁵ ti. az első világháború [K.M.]

hogy kiválogassa azokat a magyar történelmi eseményeket, amelyek a Magyar Filmmúzeum alapanyagául szolgálnának.”²⁶ Láthatjuk tehát, a létesítendő intézmény vezetőségének figyelme elsőként ekkor is a dokumentum felvételekre terjedt ki. Nem volt ez másképpen Európa más országaiban sem. Ennek egyik legfőbb oka, hogy „a gondolatot majdnem mindenütt a filmkultúrát irányító hatósági szervek vetették fel s ezért a filmmúzeumok figyelme elsősorban a nemzeti, politikai, katonai, kulturális, társadalmi stb. szempontokból érdekes felvételek felé fordult.”²⁷ Az Olaszországban, Németországban, Franciaországban, Hollandiában és Angliában létrejött filmgyűjtemények anyagát eleinte tehát főleg híradó- és riportfelvételek alkották, ám a gyűjtés startégiáját alaposabban átgondolva, hamarosan elkezdtek felkutatni nemzeti játékfilmgyártásuk még fellelhető darabjait is. A gyűjtőkör ilyen irányú bővítése Magyarországon fel sem merült. Éppen a hírhedt Filmművészeti Kamara hivatalos lapjában jelent meg a legélesebb hangú kritika a születendő magyar filmarchívum egyoldalúságáról: „A filmművészet alkotásainak megőrzésére még nem történtek lépések. Különböző raktárakban sok filmet őriznek ugyan a szakmai üzemek, ezek a »filmtárak« azonban nagyon hiányosak és rendszertelenek. A hangos filmgyártás termékei még inkább feltalálhatók a különböző laboratóriumokban és raktárakban, a némafilm korából azonban már csak elvétve maradtak reánk filmfelvételek. Ha vannak is ilyenek, csak hosszadalmas utánjárással lehet megtalálni negatívjaikat vagy egy-két pozitívot – rendszerint rossz állapotban. Féltő, hogy azok a filmek is, amelyek ma még a szakmában szétszórtan fellelhetők, lassanként veszendőbe mennek, ha idejében nem gondoskodnak megőrzésükről. Erről a kérdéstről már több ízben szó esett, sajnos, eredménytelenül. Javasoljuk tehát, hogy a Kamara irányítása mellett Filmművészeti Múzeum állítsassék fel, amelyben helyet kapna minden erre érdemes és a piacon még feltalálható régi film. A jövőben pedig intézményesen biztosítani kellene, hogy minden filmről legalább egy jó másolat a múzeumba kerüljön, sőt a forgalmazási lehetőségek kihasználása után – bizonyos idő elteltével – a negatívokat is beszolgáltassák.”²⁸ Lényegében ezek voltak a másfél évtizeddel később alapított magyar állami filmarchívum alapgondolatai. Nagy kár, hogy a dokumentumfilmeket összegyűjtő és megőrző filmarchívum sem jött létre, pedig fenntartására már elő is irányoztak egy bizonyos összeget a főváros éves költségvetéséből. 1941 végén Szendy Károly, Budapest polgármestere a főváros megbízásából a Magyar Film Irodával szerződést készült aláírni a Fővárosi Filmmúzeumról. A tíz évre szóló szerződés értelmében a Magyar Film Iroda „a fővárosi filmmúzeum céljára külön raktárt létesít, amelyben elhelyezi, őrzi és gondozza a fővárosi történelmi filmtár anyagát [...] külön raktárt épít a filmmúzeum képei számára és a raktárt a szükséghez képest saját költségén állandóan bővíti.”²⁹

A magyar filmarchívum gondolatának megvalósítása ez alkalommal is zátonyra futott. Az ígéretes tervek kivitelezését nyilvánvaló módon számos politikai tényező gátolta, mindenekelőtt Magyarország hadba lépése. Meglehetősen nagy és fáradságos munka lett volna a világháború kellős közepén a szó szerint bombabiztos filmraktár kiépítése az akkor használt tűzveszélyes nitrofilmek számára, az alap kutatások elvégzése, az archívum működtetésével kapcsolatos adminisztrációs és feldolgozási stratégiák kialakítása. Úgy látszik, sokkal egyszerűbbnek tűnt olyan problémák leküzdésével foglalatoskodni, mint a „film” szócska magyarítása, amelynek megoldásában még a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottsága is részt vett. A tanulmány szerint „pergőképnek kellene elnevezni a filmet, vagy még inkább a pergős szó lenne alkalmas, mert rövid és kifejező. A filmezni kifejezés helyett pergőzni szót használnánk.”³⁰ S amíg a nyelvőrök a megfelelő szinonimákon törték a fejüket, a magyar filmtekercek tovább pusztultak.

Hol és milyen körülmények között várták sorsukat az addig készült és megmaradt filmtekercek? A forrásokban említett kisebb gyűjtemények filmanyaga továbbra is a gyárak, laboratóriumok, de leginkább a kölcsönzők raktáraiban maradt. A gyártó és kidolgozó műhelyek száma csaknem 30 volt a háború utolsó esztendejében, míg a kölcsönzőké meghaladta az ötvenet. A játékfilmek kameranegatívjainak nagy részét ekkor a Hunnia filmgyár raktáraiban, a híradókat és dokumentumfilmeket pedig

²⁶ Válogatás a Magyar Filmmúzeum számára. In: *Magyar Film*, 1940. 15. sz. 11. p.

²⁷ Állítsunk fel szakmai Filmmúzeumot! In: *Magyar Film*, 1941. 9. sz. 1 p.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Film: „Pergős” In: *Magyar Film*, 1940. 46. sz. 10. p.

a Könyves Kálmán körúton, a Magyar Film Iroda gyártelepén tárolták. Ugyancsak itt őrizték az MFI gyártásában forgatott játékfilmek negatívjait és moziban lefutott kópiáit is. Ez a filmműhely készítette 1924-től a heti filmhíradókat, amelyekből a háború végéig pontosan 1084 szám került a mozikba. Az MFI és a Hunnia Filmgyár raktárhelyiségei azonban raktározási, filmkincs-megőrzési szempontból nem feleltek meg a mai értelemben vett filmarchívumoknak. Raktári főkönyv vagy nyilvántartás nem maradt fenn, így csak sejtethjük, hogy milyen filmanyagok őrzői voltak ezek a még kizárólag magánkézben lévő archívumok. Annyi bizonyos, hogy a premierok után gondosan megőrizték a játékfilmek vágott negatívjait és a szériakópiákat, míg a munkakópiáktól, kivágott jelenetektől és a próbafelvételektől rendszerint helyszűke miatt megszabadultak.

Voltaképpen az ilyen raktárakban fennmaradt negatívok és forgalmi pozitívek képezték a későbbi alapítású nemzeti filmgyűjtemény bázisát, amelynek stencilezett inventáriumát 1959-ben, korlátozott példányszámban közrebocsátották.³¹ A Magyar Nemzeti Filmarchívum elődje magyar filmek mellett természetesen külföldi filmeket is megőrkölt, hiszen a forgalmazók, akárcsak ma, ezzel foglalkoztak a legszívesebben. Az idegen országok idehaza bemutatott filmterméséből rendszerint duppozitívokat vagy dupnegatívokat mint gyártási kellékanyagokat és a magyar nyelven feliratozott szériakópiákat őrizték meg raktáraikban. A nem kizárólag fikciós filmeket gyártó cégek (elsősorban természetesen az MFI) kész filmjeik negatívjai és kópiái mellett különös figyelmet fordítottak a túlforgatott képsorokra is: a filmjeikben csak rövidebb formában szereplő vagy egyáltalán be sem került felvételekre, illetve az úgynevezett zsánerképekre. E speciális konzervanyagok gyűjtésére és gyarapítására akkoriban külön operatőröket alkalmaztak, akik kézikameráikkal sétálgatva nap mint nap újabb és újabb életképekkel gyarapították ezt a játékfilmeselek körében is népszerű snittarchívumot.

Az Országos Mozgóképbíró Bizottság a Tanácsköztársaság bukását követően heti rendszerességgel végezte a bemutatásra szánt filmfelvételek cenzúrázását, illetve sokszor a korábbi cenzúrabizottsági döntések felülbírálatát. Döntéseit közzétette a Magyar Közlönyben, valamint a szaklapokban. Nemzeti filmgyártásunk 1945 előtti korszakának filmográfiája elsődlegesen éppen az OMB jegyzőkönyvei alapján állítható össze. A harmincas-negyvenes évek fordulójának fajvédelmi törvényei voltak az első olyan intézkedések, amelyek magyar hangos játékfilmeket vontak ki a forgalomból, amivel – noha magát a filmanyagot nem semmisítették meg – üzleti szempontból értéktelenné tették őket. Élelme-sebb selejtfilm-kereskedők, akik korábban a műsorról lekerült alkotásoknak csupán a matériáját hasznosították újra, a zsidótörvények láttán vérszemet kaptak, és magas tarifa ellenében tucatjával tették hajóra a „belistázott” magyar játékfilmek kópiáit, amelyek ily módon száműzettek az Egyesült Államok magyarlakta vidékeire. De ekkor már a nemzeti kultúra más értékeit is a végveszély fenyegette. A Magyarországot megszálló német csapatok, a nyilas terroristák, végül a Vörös Hadsereg katonái az oldalukon fosztogató magyar lakossággal, máig felbecsülhetetlen értékeket pusztítottak el. Tömegével vittek el minden olyan vagyontárgyat, amelynek éppen nem volt hivatott őrzője. A magángyűjtemények festményei, bútorai, könyvtárai, ékszerei és ötvösmunkái mellett így veszélyeztetett helyzetbe került a film is, hiszen nem volt még hivatalos megőrző intézménye, „nemzeti archívuma”.

Az 1945-ös esztendő az addig elkészült mintegy 400 magyar hangos játékfilm sorsában is 180 fokos fordulatot hozott. Kormányrendeletek egész sora szabályozta az újjászülető magyar filmgyártást, a filmgyárak és a mozik helyreállításáról történtek hathatósabb intézkedések. Hogy az épen maradt és rohammunkában helyreállítható mozikban újra kezdődhessen az élet, Szabenyi Endre miniszteri osztályfőnök rendeletben engedélyezte, hogy a háborúban megmaradt kópiákat gyakorlatilag az 1945-ös esztendő végéig engedélyokirat nélkül játsszák a magyar mozik.³² De vajon mik is voltak ezek a megmaradt filmtékercsek, és honnan kerültek a mozikba? Erre a kérdésre az akkori idők moziműsoraiban találjuk meg a választ, illetve abban a kormányrendeletben, amely 1945. január 30-án került kihirdetésre: „*Kutassa fel a Filmosztály a feltalálható filmek összes kópiáit és az azokról készült összes jegyzéket mielőbb*

³¹ A Magyar Filmarchívum katalógusa. Bp., Filmtudományi Intézet, 1959. Megjelent 100 példányban.

³² In: *Magyar Közlöny*, 1945. év 137. szám

mutassa be. A meglévő filmek jegyzékének bemutatása után fogok a játszható filmek kijelölése iránt intézkedni.”³³ Egy hónappal később, az ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M. E. számú rendeleteként elkészült a fellelt szellemi termékek szelekciójának ideológiája is: „Meg kell semmisíteni a könyvnyomdák, könyvkiadó vállalatok, könyvkereskedők, köz- és kölcsönkönyvtárak, iskolai könyvtárak, valamint magánszemélyek birtokában lévő minden fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtóterméket (könyv, folyóirat, napilap, hirdetés, röplap, képes ábrázolat stb.), tekintet nélkül arra, hogy az magyar vagy más nyelven jelent meg.”³⁴ A 3. paragrafus szigorúan megfogalmazza a lakosság beszoigáltatási kötelezettségét, valamint egy további, a rendelettel szembeszegülők elleni szankciókat. Az év nyarán Erdei Ferenc belügyminiszter korábbi körrendeletének végrehajtási utasításában határozottan kitér a filmekre is, amelyeknek megsürgeti beszoigáltatását és a betiltott alkotások címének közzétételét a Magyar Közlönyben.³⁵ A vármegyék alispánjai, a városok polgármesterei eleget is tesznek a felszólításnak. 1945. június 17-én a Magyar Miniszterelnökség közlése a fasiszta irányú és szovjetellenes könyvek, filmek és zeneművek első jegyzékét.³⁶ A rendelet 109 magyar játékfilmet érint, ezek között 10 olyan alkotás található, amelyből egyetlen kocka sem maradt fenn, 28 pedig olyan, amely töredék-ként vagy erősen hiányos kópiaként található meg ma az archívumban. A többi 71 film zöme kisebb-nagyobb hiányokkal, idegen felirattal, de élvezhető állapotban maradt fenn, s csak elenyésző azoknak a filmeknek a száma, amelyeknek fennmaradt egy-egy szép állapotú kópiája vagy az eredeti kameranegatívja.

A szelekciót azonban nem kizárólag tematikus alapon végezték el. A rostán szép számmal fennakadtak olyan közismert irodalmi figuráink is, mint Háy János, Gül baba és János vitéz. Kis túlzással elmondható, hogy a nyilvánosság elől eltiltott produkciók túlnyomórészt vígjátékok, filmoperettek, népszínművek és társadalmi drámák. Ezek a filmek eltiltásukat leginkább a bennük szereplő színészek vélt vagy valós politikai beállítottságának köszönhetik. Erről hiteles képet kaphatunk a háború utáni hónapok napisajtójának népbírósági tudósításaiból, ahol sok szó esett a közelmúlt filmszallagának olykor nehezen hihető, hajmeresztő politikai szerepvállalásairól. „Kiss Ferenc, komédiás öméltsága most játssza el életének utolsó előtti szerepét. Utolsó szerepét a Népbíróságon fogja alakítani!” – kommentálta a filmhíradó bemondója a jelenetet, amelyben a hírhedt Színház- és Filmművészeti Kamara elnökét az Andrássy út 60-ban kihallgatásra viszik Péter Gábor politikai rendőrfőnök szobájába. „Ez a propagátor, hatalmi örületében tobzóva szállította a magyar színházat és filmet a nyilasoknak, hogy azok a németek javára Págerékkel, Szelezkykkel, Fedákokkal, Muráttikkal és Vasarykkel együtt ágyútolélekknek adják oda fiainkat.”³⁷ A János vitéz 1938-as filmváltozatában Bagót alakító Kiss Ferenc nyolc évet kapott a népbírósági tárgyaláson, filmjeinek pedig egy jelentős része elveszett, vagy csak töredékes, hiányos állapotban maradt fenn.

Fordult tehát a kocka. A fajvédelmi törvények miatt betiltott filmeket újra játszani kezdték a mozik, míg a háborús évek filmtermésének zömét kivonták a forgalomból és megkezdték a kópiák összeírását. A kölcsönzők raktáraiban fellelt filmeket, amennyiben nem estek tilalom alá, azonnal műsorra tűzték. Az egykorú hirdetésekben szép számmal találunk olyanokat, amelyek látható módon túlélték a háború viharait, a későbbiek során mégis megsemmisültek. Ilyen volt például a *Családi pótlék* és a *Behajtani tilos*³⁸ egy-egy kópiája, melyeket a Műsorfilm Kft. hirdetett 1945-ben.³⁹

Az 1945-ös miniszterelnökségi jegyzék szövege különösen szigorú hangon rendelkezett a filmek sorsáról: nemcsak a bemutatást tiltotta, de külföldre történő eladásukat is.⁴⁰ A nagy műsorinség idején azonban a leleményesebbek úgy próbálták meg kijátszani a törvényt, hogy a „kiretusálható” színészek

³³ Megindul a romokon az új filmélet. In: *Filmművészeti Évkönyv*, 1945. (Magánkiadás) 178. p.

³⁴ A fasisztaszellemű filmek megsemmisítése. In: *Filmművészeti Évkönyv*, 1945. (Magánkiadás) 194. p.

³⁵ A fasiszta filmek beszoigáltatása. In: *Filmművészeti Évkönyv*, 1945. (Magánkiadás) 198. p.

³⁶ A fasisztajellegű filmek. In: *Filmművészeti Évkönyv*, 1945. (Magánkiadás) 199–200. p.

³⁷ „Megérkezett a háborús főbűnösök második szállítmánya” *Mafirt Krónika*, 10. szám 1945. október

³⁸ A két produkciónak csak később sikerült a nyomára akadni a belgrádi filmarchívumban, ahol a Szerbiában forgalmazott változatokat találták meg. Az 1945-ben Magyarországon bemutatott tekercek későbbi sorsa ismeretlen.

³⁹ In: *Filmművészeti Évkönyv*, 1945. (Magánkiadás)

⁴⁰ *Magyar Közlöny*, 1945. év 54. szám

jeleneteit egyszerűen kivágták a filmből. Fennmaradt néhány ilyen érdekes módon, házilag „cenzúrázott kópia”⁴¹, amely jóval rövidebb lett ugyan az eredeti változatnál, de a történet érthetőségét nem befolyásolta. Hasonló csonkításra már volt példa a háború alatt is, amikor például éppen a *János vitéz* kópiájának főcíméből kiollózták a zsidó származású alkotók és színészek felirattábláit. A törvény és szankciójának viszonyáról némi képet kaphatunk, ha közelebbről is megvizsgálunk olyan eseteket, mint például az 1944-ben forgatni kezdett, de a háború után befejezett és bemutatott *Egy pofon, egy csók* című film esetét, amelynek egyetlen indexen lévő színészét, a fontosabb mellékszerepet alakító Vaszary Pirit például nem távolították el a film vágásakor, jóllehet a főcímen már nem szerepelt a neve. A filmtörténetben lassan már közismert az ugyancsak akkoriban bemutatott *Kétszer kettő* esete, amelyet az ostrom után, félkész állapotában újra kellett gondolnia a rendező Manninger Jánosnak, hiszen férfi főszereplője 1944 végén Nyugatra távozott. Az akkor szokásos koholmányok hatására a háború után „nyilas tömeggyilkosnak” bélyegzett Szilassy Lászlóval addig elkészült felvételeket kivágták a negatívból és helyébe a Várkonyi Zoltánnal pótlólag felvett jeleneteket ragasztották. A film néhány, Szilassyval készült néma muszterfelvétele a közelmúltban bukkant fel egy magángyűjteményben.

A Vörös Hadsereg az ostrom után lefoglalta a budafoki borospincék kincseit. A Magyar Film Iroda a bombázások elől ideszállította filmjeinek eredeti kameranegatívjait. A budafoki borospincék a háborús értékmegőrzés tekintetében a legszerencsétlenebb döntésnek bizonyultak. A szovjet katonák ott tartózkodása során a filmekkel dugig megrakott pince felrobbant, így az MFI filmjeinek legértékesebb kellékanyagai megsemmisültek, még a Szovjetunióba szállításuk előtt. Csupán az *Aranypáva* kép- és hangnegatívjáról van tudomásunk, az is inkább következtetés: a hetvenes években szovjet nyersanyagra készült kópiája arra utal, hogy a hadizsákmánnyá lett eredeti kép- és hangnegatívról másolták. A több száz játékfilm, a több ezer dokumentum- és híradófelvétel Budafokon füstté vált negatívja a magyar politika- és kultúrtörténet felbecsülhetetlen vesztesége.

A Magyar Távirati Iroda kebelébe tartozó Magyar Film Iroda, amely a háború után Magyar Filmipari Rt. néven működött, megmaradt pozitív filmtárát tekintve azonban lényegesen jobb helyzetben volt, mint szinte kizárólag a piacból élő filmgyáraink, mert Könyves Kálmán körüti telepe nem kapott bombatalálatot. A gyár udvarán, félig földbe ásott raktárakban őrzött filmanyag csupán jelentéktelen háborús károkat szenvedett, így a gondosan kezelt archívum szinte hiánytalanul átvészelte Budapest ostromát. Igaz, több száz reklámfilm sorsa ismeretlen. Azonban a megmaradt másolatokat is épp elég veszély fenyegette: ma már szinte értelmetlen az a tetemrehívás, amelyet közvetlenül az ostrom után a gyár párttitkára rendezett a telep udvarán. Erről így számol be egy szemtanú, Lajta Andor, aki megbízottként, az ott fennmaradt dokumentum-anyagok feltérképezésével foglalkozott ekkoriban: „*Kegyetlen szellemi gyilkosság korszaka volt ez, és még 1950 tavaszán is rendeztek film-autodafét a Magyar Híradó és Dokumentum Filmgyár udvarán, ahol a szó szoros értelmében sírgödört ástak a halálra ítélt filmeknek. A gödrökből felszálló filmfüst hajmeresztő [...] emlékeket keltett azokban, akik a HDF épületének ablakjaiból fájó szívvel nézték ezt a szörnyűséges film-máglyahalált.*”⁴²

A kisebb gyártó- és kölcsönző cégeknek nem állt módjukban Budapest ostromának idején elszállítani filmjeiket a raktárként szolgáló Népszínház utcai pincékből. Ezek a gyűjtemények, a felbecsülhetetlen értékű felvételek, csodával határos módon, épségben megúszták a belövéseket, azonban a koalíciós években élelmes kufárok prédájává váltak.⁴³ „*Kocsi- és vagonszámra adták el külföldre vagy küldték el a selejt-film-feldolgozóüzemekbe a még megmaradt filmkópiák ezreit és tízezreit*” – írja Lajta visszaemlékezésében.⁴⁴ „*Elképzeltetlen lopások, csempészések és tudatos megsemmisítések követték egymást, és amikor ezeknek a soroknak az írója 1949 decemberében azt a számára megtisztelő megbízást kapta, hogy fektesse le a magyar filmarchívum és*

⁴¹ Az MNFA gyűjteményében található *Az örök titok* (1938) 35 mm-es kópiája, amelyből Fedák Sári jeleneteit kivágták.

⁴² *A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata*. Írta és összeállította: Lajta Andor. Budapest, 1953. október 1. p. 6. Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum könyvtára, L.sz. 1702

⁴³ Molnár István: *Filmgyűjtemény-filmtár*. In: *Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957–1982*. p. 94.

⁴⁴ *A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata*. Írta és összeállította: Lajta Andor. Budapest, 1953. október 1. p. 5. Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum könyvtára, L.sz. 1702

filmmúzeum alapjait, már csak filmtöredékek, maradékkópiák álltak rendelkezésére. Negatívok ezrei pusztultak el. Becslésem szerint a külföldre legálisan vagy illegálisan kiszállított magyar filmnegatívok vagy kópiák száma sokkal nagyobb annál, ami 1945-1950 közötti időben itthon maradt.”

A politikai rendszer gyors és alapvető változása minden korábban keletkezett kulturális felfogást és értéket nagyban befolyásolt. Miként a közgondolkodás, a művészetek jellege is új irányt vett, s ezzel a korábbiak közül a legtöbbet mintegy leírta, annulálta. A *Hyppolit* és a *Halálos tavasz* figuráinak életvitele hirtelen hanyatlónak tűnt, s egy olyan korszakhoz tartoztak már, amelyet végképp lezárt egy haladóbbnak tűnő. Ennek a hazánkban is kialakuló világrendnek a széles tömegek felemelése érdekében fontos feladata volt az államosítás, amelyben világrekorderek voltunk. A gyártókat és kölcsönzőket szép lassan az utolsó szálig, raktáraikkal együtt lefoglalták a hatóságok, majd beolvasztották őket a nagy közös állami filmgyártásba, amire a kultusztárca különösen büszke volt, hiszen 1919-ben a világon elsőként Magyarországon államosították a filmgyártást.

Ezekben az időkben tért vissza a Szovjetunióból a világhírű filmesztéta, Balázs Béla, aki a moszkvai filmoktatás jó ismerőjeként írásaiban rávilágított arra, hogy az újjászülető magyar film számára is kimenetelen fontos feladat a világ legjelentősebb filmjeinek gyűjtése és megőrzése. Ő volt az első szakember, aki nemcsak elméleti, de gyakorlati megoldásokkal is kezdeményezője lett a felépítendő nemzeti filmarchívum gondolatának. Megérkezése után azonnal munkához látott és már 1946-ban javaslatot tett a gyűjtemény létrehozására, amelyet a kulturális tárca a Színház- és Filmművészeti Főiskola keretein belül támogatott. Balázs Béla – A Filmtudományi Intézet kutatási területei és munkaköre címmel – 1948 elején papírra vetett elgondolásából képet alkothatunk az első magyar filmarchívum működéséről. „Legfontosabb feladatai köré tartozik egy filmtéka (Régi filmek gyűjteménye) alapítása és gyarapítása – valamint cserekapcsolat más országok filmtudományi intézeteinek filmtékáival.”⁴⁵ A „téka” 1949 nyarán „62 részben külföldi, részben magyar”⁴⁶ kópiát jelentett, tudhatjuk meg az intézet egyik munkatársának, Kertész Pál filmrendezőnek jelentéséből.

Balázs Béla halála után, 1949 őszétől Magyar Állami Filmarchívum néven őrizték ezt a gyűjteményt a Hunnia filmgyár pasaréti telepén, ahol igyekeztek az 1937 óta működő csehszlovák nemzeti filmtár példáját követni. Balázs Béláék 62 kópiája mellett a MAFILM pasaréti telepén őrizték még az 1945 előtt készült magyar játékfilmek fennmaradt eredeti negatívjait és kópiáit. A telep vezetésével Lajta Andort, a magyar filmtörténet eseményeinek hű krónikását bízták meg, aki az egyetlen akkori szakértőnek számított. Ám amíg Lajtáék Pasaréten folytatták küzdelmeiket a magyar filmkincs megmentéséért, az egykori MFI Könyves Kálmán körüti telepén, 1949-től immár a Magyar Híradó és Dokumentumfilmgyárban százával vagdostak ki eseményeket a régi filmhíradókból, hogy az új filmek bizonyos képigényét költséges forgatások helyett gyorsan és olcsón pótolják. „A kizárólagosan filmgyártási célokat szolgáló feltárás, a filmarchívum feladatainak közgyűjteményi rendezetlensége következtében rengeteg értékes filmet, elsősorban pótolhatatlan MFI híradókat⁴⁷ csonkították meg, vagy egészében felhasználva pusztították el egyes forgatócsoportok” – írja a korszak gátlástalan, rablógazdálkodó filmkészítésére visszaemlékezve egy szemtanú.⁴⁸

Lajta Andort és archivátorait váratlanul áthelyezték a Könyves Kálmán körútra, ahol újabb, nem várt nehézségekkel találták magukat szemben: „Nehezen indult meg 1949 decemberében az első magyarországi filmarchiválás. [...] Eleinte kettős munkát kellett végezni: archiválni és leltározni. A HDF-ben »felfektetett« leltár vagy raktárjegyzék nem fedte teljesen a valóságot. A filmdobozokon vagy filmszalagok végére ragasztott cédulákon szerepelt címeiket »komolyan« vették. Egy [...] raktárban a következő felírású dobozt találtam: Hajdan az iskolában. Nagyon érdekelt a film, úgy gondoltam, hogy talán a század elején készült filmriportról lehet szó. A film levetítése után kiderült, hogy egy svájci iskolában rádió és hanglemezen Haydn-zenét közvetítettek. Ezt a Haydn-t hajdan-nak olvasták, és így lett Haydn az iskolában helyett Hajdan az iskolában.”⁴⁹ Lajtáék először az 1945 előtti hagyaté-

⁴⁵ Karcsai Kulcsár István: Két álmodozó. In: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957–1982. p. 27.

⁴⁶ Karcsai Kulcsár István: I.m. p. 32.

⁴⁷ Az 1924-1944 között hetente megjelent Magyar Világhíradókról van szó.

⁴⁸ Molnár István: Filmgyűjtemény-filmtár. In: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957–1982. p. 94.

⁴⁹ A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata. Írta és összeállította: Lajta Andor. Budapest, 1953. október 1. p. 6. Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum könyvtára, L.sz. 1702

feltárásához láttak hozzá. „Javában folyt ez a munka – nehéz, szövevényes feladat volt! – amikor a HDF 1950-beli főosztályvezetője, illetve későbbi igazgatója minden átmenet nélkül úgy rendelkezett, hogy hagyjam abba ezt a munkát és kezdjem archiválni az 1945 után megjelent különböző híradókat. Ez meg is történt. Mondanom sem kell, hogy ezek is hiányosak voltak. Elsőnek a Mafirt Krónikáikat dolgoztam fel, persze több híradó hiányzott, a pozitívekból és negatívekból számos jelenetet már előzően kivágtak, elpusztítottak, eltüntettek. A kisgazdapárti Heti Hírekből mindössze 10 szám maradt meg, míg a többi 50 és egynéhány szám szórén-szálán eltűnt. Az Agrár Híradó 7 száma megmaradt. Ugyancsak majdnem együtt maradt a Szociáldemokrata Párt különböző című és tartalmú híradója, riportja és propagandafilmje.”⁵⁰ Az érzékletes leírásból világosan kitűnik, hogy semmilyen archívumi szemlélet nem alakult még ki a dokumentumfilmgyár raktárainak falai között. A nagyszabású rovacsnak és nem utolsósorban az idő közben felhalmozódott tetemes mennyiségű filmnek köszönhetően azonban a filmgyártás vezetői számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a megőrzésért és annak szakszerűségéért sürgősen hathatós intézkedéseket kell hozni. Néhány évvel később a Könyves Kálmán körüli telep filmanyaga integrálódott a Pasaréti gyűjteménybe, és így létrejött a nemzeti filmarchívum őse, a MAFILM Archív Osztálya, még mindig Lajta Andor vezetésével. Azonban az akkori vezetők változatlanul inkább központi filmraktárnak tekintették a gyűjteményt, semmint kulturális célokat szolgáló filmarchívumnak. „Halvány fogalmuk sem volt a filmarchívum rendeltetéséről, célkitűzéseiről, múltjáról és történetéről, és így érthető, hogy mint egyszerű bürokrata előnyben részesítette a neki tetsző »archív raktár« kifejezést, mint az afféle idegen, de helyesebb és érthetőbb filmarchívum elnevezést.” – írja Lajta visszaemlékezésében.⁵¹

Mindebből világosan láthatjuk, hogy az államosított magyar filmgyártást nemigen foglalkoztatta szakmai története. Más feladatok kötötték le energiáját. Egy új filmkultúra volt születőben. Egy váratlan esemény mégis felhívta a figyelmet az archív filmmegőrzés fontosságára: „Mialatt ez a munka folyt – írja Lajta –, ... hozzám került – elképesztően züllött, összekevert állapotban a Munkásmozgalmi Intézettől az 1919-es teljes híradóanyag, a Vörös Film Riport, több Az Est Híradó és számos egyéb 1918. előtti időkből készült filmriport és híradó. Ezeknek az összekevert filmanyagoknak a kiválasztása, összeállítása összefüggő tekercekből történő beillesztése hihetetlen nehéz szellemi és »emlékező« munkát igényelt.”⁵² Ezeknek az európai viszonylatban is páratlan értékű felvételeknek, amelyeknek szakszerű restaurálása csak az 1990-es évek derekán történt meg, a Rákosi-korszakban különös figyelmet szenteltek. Számos összeállítás, snittfilm keltette életre képsorait. Korábbi megőrzésük is a politikának volt köszönhető: a Horthy-rendőrség mint „bűnjelet” foglalta le a kópiákat: a tömegjelenetek kimerevített kockái szolgálták bizonyítékkul az egykori tömegmozdulások résztvevőivel szemben.⁵³

1948-ban államosított filmgyártásunk az államszocializmus legnehezebb esztendeiben évente jó néhány nagyszabású filmmel örvendeztette meg hazai közönségét és a szocialista tábor többi nemzetének mozi látogatóit is. Szoros és kölcsönös szakmai-baráti alapon működő kulturális cserekereskedelem segítette a mozik műsorpolitikáját. A film a szórakoztatáson kívül más szerepet is kapott: nevelnie, oktatnia kellett közönségét. Ez a filmkészítői szándék alaposan megváltoztatta a filmgyárak szerkezetét, amelyek ettől fogva legalább annyi rövidfilmet, tudományos és agitatív kísérőműsort voltak hivatottak gyártani, mint játékfilmet. Akárcsak a korszak sematikus játékfilmjei, ez a műfaj is sikeres volt a hazai és külföldi közönség körében. A népszerűséghez nagyban hozzájárult, hogy a negyvenes évek végén, szovjet mintára nálunk is meghonosodott a filmszinkronizálás, és szinte tökéletesen magyaríthatóvá váltak a külföldi filmek. Elegendő volt pusztán egy szinkron-hangnegatív elkészítése, amelyet a külföldről küldött másodnegatívhoz mint képanyaghoz startolva kopíroztak rá a pozitív filmszalagra. Természetesen ugyanez történt fordított esetekben is: a magyar filmek eredeti kameranegatívjáról lágy tónusú duplikát pozitívot, arról pedig másodnegatívot készítettek, amely a rajta lévő eredeti magyar hanggal került a külföldi szinkronstúdiókba. A színes filmeknél azonban az eredeti kameranegatívak, a színes duplozítív-duplozítív eljárás tökéletlensége és kifejeletlensége miatt szinte minden alkalommal beutazták

⁵⁰ A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata. Írta és összeállította: Lajta Andor. Budapest, 1953. október 1. p. 5. Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum könyvtára, L.sz. 1702

⁵¹ A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata. I. m. p. 7.

⁵² Uo.

⁵³ Erről Magyar Bálint, a *Magyar némafilm története* című rövidfilmjében is megemlékezik.

egész Kelet-Európát, míg orosz, román, német és egyéb hangú kópiái el nem készültek. Ezek a külföldi „vendégszereplések” a legtöbbször alaposan megviselték játékfilmjeink eredeti kameranegatívját, hiszen a hang mellett a képanyag úgynevezett inzertjeit (főcím, levél, névtábla stb.) is lecserélték, s ezek minden esetben a negatívak csonkításával járó beavatkozások voltak.

Nagyjából ekkoriban, a filmszakma az egész világon fontos technikai változáson esett át. A műanyagipar rohamos fejlődésének köszönhetően a filmszalag hordozóanyaga többé már nem a tűz- és robbanásveszélyes nitrocelluloid volt, hanem a tűzbiztos műanyag, amely világszerte a „biztonsági” film elnevezést kapta. Az újdonsült filmanyag tárolása és kezelése lényegesen egyszerűbb és gyorsabb volt, és ez a szalag – a korábbi tüzesetekkel ellentétben – már egyáltalán nem veszélyeztette a mozik közönségét és a filmraktárakat. Ismét érdemes Lajtát idéznünk, hogy megtudjuk, milyen szakszerűtlen körülmények között tárolták a háború után a tűzveszélyes filmeket: „Az archivált filmeket roppant primitíven »berendezték«, tűzbiztonsági előírásoknak egyáltalán nem megfelelő raktárakban tárolták, ahol a filmek télen a nagy hidegben összezsugorodtak, nyáron pedig a nagy hőségben széttágultak.”⁵⁴ Az újfajta nyersanyag azonban újabb megsemmisítési hullámot idézett elő. Egy gyors másolat elkészítése után világszerte tömegével égették el az eredeti nitronegatívakat és -kópiákat, bízva a biztonsági film időállóságában. A világ harmadik legnagyobb filmarchívuma, az 1937-ben alapított, Moszkva melletti Goszfilmofond, amelyet a szocialista országok etalonnak tartottak, bizonyos értelemben ekkor „nullázta le” a világon egyedülálló némafilm-gyűjteményét. Nagyüzemi tempóban másolta fekete-fehér biztonsági filmre európai országokból zsákmányolt külföldi filmjeinek eredeti nitro anyagait, amelyeket azután megsemmisítettek. Budapesten, a MOKÉP kőbányai telepén, külön erre a célra megásott gödrökben lobbantak fel tömegével a nitro-filmkópiák. Szerencsére azonban a pasaréti raktárakban őrzött kellékek és kópiák sértetlenül átészelték e technikai váltás korszakát is.

A biztonsági filmnyersanyag gyors elterjedése következtében világszerte újból felmerült a nemzeti filmarchívumok megalapításának kérdése. A szomszédos Ausztria például 1955-ben alapította meg több magángyűjteményre épített filmtárát. Nálunk még ádáz küzdelem folyt a szakma és Lajta lelkes archivistái között: „Három évig harcoltam a HDF-ben uralkodó szakzszerűtlen, rosszakaratú és a tudomány elvével homlok-egyenest álló állapotokkal és rendszerrel. [...] Mennyivel más lett volna a magyar filmarchívum jelenlegi és jövőbeni helyzete, hogyha emberileg érthető és felfogható egyszerűséggel és jóakarattal találkoztam volna! [...] Ki hitte volna, hogy a Pasarétre történt költözködésünk után 9-10 hónappal még mindig a HDF pincéjéből felhozott régi MFI-levélrendezőkhöz tesszük félre az archivált filmek leírását, cenzúralapjait és jelenetkiírásait! Nem hittem volna, hogy 1953 nyarán is a könyvtárszerű, logikus filmarchívumrendszer helyett még mindig a részemről – ideiglenesen! – kiagyalt Ba-Be-Bi-Bo-Bu rendszerű könyvekbe és karcáros számtanfűzetekbe kell a dokumentumfilmek és híradók analíziseit bevezetni! A Pasarétre történt költözködés után még három hónapig kellett a régi 18-19 esztendőös Union-rendszerű lehallgató-asztalon dolgozni, hogy az ember feje, idegrendszere és szeme tönkremenjen! Csodálatos dolog, hogy amíg a HDF-ben vadonatúj, rozsdamentes Agfa-dobozokba helyezhettem el az archivált filmeket, addig a Pasaréten erre alkalmatlan régi, ócska Gevaert és Kodak dobozokkal kell manipulálnunk. Az ilyen dobozokkal telirakott filmraktárak nem is merném külföldi szakembernek megmutatni!”⁵⁵

Az 1956-os forradalom pusztításai közül a Könyves Kálmán körüti telep raktárainak belövései, valamint a zuglói Hunnia egyik épületének sérülései voltak jelentősebbek. Utóbbiban a némafilm korszakából származó magyar filmek forgatókönyvei pusztultak el nagy számban. A forradalom leverését követő időszakban még akár „váratlannak” vagy „különösnek” is nevezhető a filmarchívum-alapítás gondolata, mégis ez volt az a pillanat, amikor megszületett végre az intézmény, amelynek egyik fő feladata a magyar filmkincs megőrzése. 1957 januárjában jelentek meg az első hivatalos tájékoztatások, amelyek tudatták a nyilvánossággal, hogy egyesült színház- és filmtörténeti gyűjtemény nyílik Budapesten.⁵⁶

⁵⁴ A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata. Írta és összeállította: Lajta Andor. Budapest, 1953. október 1. p. 9. Kézirat. Magyar Nemzeti Filmarchívum könyvtára, L.sz. 1702

⁵⁵ A Filmarchívum és Filmmúzeum emlékirata. I.m. p. 9–10.

⁵⁶ Magyar Filmhíradó 1957/5. Thália hagyatéka

Az alapítás nyilvánvaló okai közül az egyik a mozi későbbi konkurensének, a televízióknak az elodázhatatlan magyarországi megszületése volt. Ennek üzemeltetési és gazdasági feltételeiről már ekkor is sokat lehetett tudni a nyugat-európai tapasztalatok alapján. A mozgóképkultúra hazai hivatalos szakemberei számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a televízió műsoréhségének kielégítésére hamarosan szükség lesz egy hatalmas filmraktárra, ahonnan évtizedek múlva is folyamatosan táplálható akár több tévécsatorna is. Tekintve, hogy a mozi és a televíziózás filmes technikája ekkoriban, kisebb eltérésektől eltekintve, lényegében azonos volt, majdnem egyszerre két archívum is létrejött. A kora Kádár-kor politikájára jellemző „tabula rasa” tehát a mozgóképi kultúrában is megnyilvánult, amikor 1957 elején a MAFILM Archiv Osztályának, a Színháztörténeti Múzeumnak, a Színházművészeti és Filmművészeti Szövetség Tudományos Osztályának összevonásából létrehozták a Színháztudományi és Filmtudományi Intézetet, egy ugyancsak zseniális szervező és a művészetért rajongó ember, Hont Ferenc igazgatása alatt. A filmtörténettel foglalkozó részleg – állami szubvencióként – régi filmek bemutatására megkapta a Filmmúzeummá átalakított Tanács körüti Ady mozit, amely az intézmény fő bevételi forrásának is számított. Színháztörténetünk és nemzeti filmgyártásunk hagyatékának kezelői azonban nem sokáig maradtak egy fedél alatt. A hirtelen kötött házasság két évvel később felbomlott, és 1959-ben létrejött az önálló Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, amely ezen a néven negyedszázadon át volt a magyar nemzeti filmkincs őrzője és gondozója.

Az első években a filmekkel kapcsolatos közgyűjteményi feladatok kidolgozása és a gyűjtőkör egzakt meghatározása még nem körvonalazódott, azonban néhány év gyakorlati tapasztalat után ez is megtörtént. 1962-ben, az addig öt különböző helyen, alkalmoszerűen tárolt filmek új hajlékot kaptak a Budakeszi úton, az újonnan épített Magyar Filmlaboratórium Vállalat területén. „Az új filmarchívumban temperált hő- és nedvesség tartalmú helyiségekben tárolják a filmeket”⁵⁷ – számolt be büszkén a sajtó, és fényképet is közölt, amint „Bokor Rezsőné régi, szakadt filmeket javít”. Az első magyar archív filmraktár 140 tonna súlyú, vegyes alapanyagú film befogadására volt alkalmas. Másfél évtized alatt azonban ezek is megteltek, és 1970-ben megkezdődött a mai archívumi főépület (Budakeszi út 51/E) egy telekkel arrébb történő tervezése és építése. 1976 végén, az átköltözéskor az addig vegyesen tárolt filmanyagokat szétválasztották: a korábbi épület északi részében 4 raktárhelyiséget alakítottak ki, ahol szigorú előírások mellett ma is őrzik az eredeti nitrokópiákat és -negatívokat. Az új épület a kezdeti két helyiség után, a nyolcvanas évek végétől egy újabb, 400 négyzetméteres, klimatizált raktárral áll készen a biztonsági filmek, valamint a nitroanyagok biztonságára mentett másolatainak tárolására.

⁵⁷ Filmtörténelem – dobozokban. In: *Esti Hírlap*, 1963. december 11. 3. p.